

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ
II

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN YILDA BİR NEŞREDİLİR

İZMİR — 1985

GAZÂLÎ'NİN TASAVVUFTAKİ ÜSTADLARI

Yard. Doç. Dr. Mehmet DEMİRCİ

Mâhiyeti itibâriyle Tasavvuf bir kal ilmi olmayıp, hâl ilmidir. Yâni bizzat yaşanması, tatbîk edilmesi söz konusudur. Zuhûrundan sonra onun nazârî tarafı da teşekkül etmiş, İslâm tefekkür hayâtında tesirini ve varlığını her zaman önemle hissettirmiştir. Ne var ki tasavvuf asla kitâbî ve nazârî bûgiler topluluğundan ibâret değildir. Onun hayâta mâl edilmesi, tecrübe edilmesi, bizzat yaşanması kendi özel tâbiriyle hâl edinilmesi esastır. Bu da her şeyden önce bir örneğe, bir rehberine ihtiyaç gösterir.

Tasavvufun nazârî tarafını elbette kitaplardan okumak ve öğrenmek mümkündür ve daha kolaydır. Ama amelî yönü ve onun tatbîk edilmesi farklı bir özellik arzeder.¹ Bu durum tasavvufta ayrı bir önem taşır. Bu sebeple bütün mutasavvıflar, tasavvuf yolunda ilerlemek için bir mürşide bağlanmak gerektiği konusunda müttefiktirler.² Üstâdı olmayan bir mürîdin yol alması söz konusu değildir. Bâyezîd el-Bistâmî (261/874)'nin «Üstâdı olmayanın imamı şeytandır» demesi bundandır.³

Hristiyan mistisizmi ile İslâm tasavvufu arasındaki başlıca farklardan biri, tasavvufta rehbersiz bir şeyin yapılamıyacağıdır. Gerçekten, tasavvufa intisab ve sülûk ancak bir şeyh vâsıtası ile olur ve bu sırada

(1) Bkz. Gazâlî, el-Münküzü Mine'd-Dalâl, 43, Mısır tsz.

(2) Süleimî'nin Risâleleri, çev. Süleyman Ateş, 11, 18, Ankara 1981

(3) Kuşeyrî, Risâle, 315, Kahire 1386/1966; S. Uludağ terc. 524, İstanbul 1978. Bâyezîd'in bu sözünü, herkesin mutlaka bir şeyhi olması lâzımdır, şeklinde anlamak yanlıştır. Burada denmek istenen şudur: Tasavvufa intisâb ederek, onu bizzat yaşamak isteyecek kimsenin mutlaka bir mürşide ihtiyâci vardır. Tasavvufun tatbîkî ve amelî yönü kendi kendine yaşanılmaz.

bereket, himmet veya feyz denilen şeyin mürîde intikali gerçekleşir ki, bu onun gelecekte ulaşacağı ilerlemenin nüvesini teşkil edecektir.⁴

Tasavvuf her şeyden önce maddî-mânevî bir eğitim işidir. Eğitilmeye muhtaç insanın ilk işi, kendisine yol göstermeye muktedir (mürşid-i kâmil) birini bulmaktır.⁵ İnsanların mizâc ve tabiatları birbirinden farklı olduğu için, onların eğitim yolları da farklı olacaktır. Bilhassa bu bakımdan bir rehber ve üstâda olan ihtiyaç üzerinde ne kadar ısrar edilse yeridir. Özel olarak tıp tahsil eden bir kimsenin bir staj devresi geçirmeden veya mütehassis hekimlerin derslerine devam etmeden doktorluk yapmasına izin verilmez. İnsan oğlu kendi noksanlarını nâdiren görebilir, hele noksanlarını derhal düzeltmesi hâline daha az rastlanır. Bu konuda ilk tedbir olarak, noksanları ve bunların nasıl giderilebileceğini göstermek için bir üstad lâzımdır. İnsanda var olan devamlı tekâmül sırasında üstad onu bir çok lüzumsuz gayretlerden alıkoyacaktır. Yalnızca okumak ve dinlemekle öğrenilemeyecek nice hususların tecrübeli bir üstâdın nezâreti altında pratik olarak tatbîk edilmesi faydalı, hattâ zarûrîdir. Çünkü bilmek kâfi değildir, onun hazmedilmesi ve tabiat-ı sâniye yani huy ve alışkanlık hâline gelmesi lâzımdır.⁶

Asıl konumuz olan Gazâlî (450/1058-505/1111)'nin bu konudaki görüşleri de aynı istikamettedir. Ona göre, mürid için bir şeyh ve üstad gerek ki onu doğru yola götürsün. Zira din yolu gizli kapalı, şeytan yolu ise çoktur açıktır. Yol gösteren bir şeyhi olmayan kimseyi şeytan kendi yollarına sevk edebilir. Tehlikeli çöl yollarına koruyucu olmadan koyulan kimse, kendini tehlikeye atıyor demektir. Tasavvuf yolunda kendi başına olanın hali, kendiliğinden biten ve kısa zamanda kuruyan veya yapraklanıp meyve vermeyen ağaca benzer. Nehir kıyısındaki âmânın, bütün işlerini gören yol göstericisine tutunduğu gibi, mürîdin de şeyhe tutunması gerekir.⁷ Dolayısıyla ehlini bulup istişâre etmek gereklidir.⁸ Mürşid-i kâmilin işi, iyi mahsûl elde etmek için tarladaki dikenleri ve yabânî otları söküp atan çiftçiye benzer. O, peygamber vekîli durumundadır.⁹

(4) Mustafa Tahralı, René Guénon'un Eserinde Tasavvuf ve Mistisizm Farkı, Kubbealtı Akademi Mecmuası, Ekim 1981, sayı: 4, s. 31

(5) Erol Güngör, İslâm Tasavvufunun Meseleleri, 98, İstanbul 1982

(6) Muhammed Hamîdullah, İslâma Giriş, çev. Kemal Kuşçu, 74, İstanbul 1961

(7) Gazâlî, İhyâ, III, 97, Kahire 1967

(8) Gazâlî, Mizânü'l-Amel, 243, Kahire 1964

(9) Gazâlî, Eyyühe'l-Veled, (Eyyühe'l-Veled Şerhinin Zeylinde) s. 176, İst. 1305

GAZALÎ'NİN TASAVVUFTAKİ ÜSTADLARI

Mürşid bir ruh mîmârıdır, onun iyi bir psikolog ve pedagog gibi hareket etmesi, mürîdin durumuna göre metod uygulaması îcâb eder.¹⁰ O, tabîb gibidir, hastalığa göre çâre tavsiye eder, herkese aynı riyâzat usûlünü tatbîk ederse kalbleri öldürebilir. Mürîdin mânevî hastalığına, yaşına, mizâcına bakıp ona göre riyâzat târif etmelidir.¹¹

Tasavvufta ilerlemek için bir mürşidin lüzûmuna işâret eden Gazâlî'nin kendisinin acaba bu mânâda bir mürşidi olmuş mudur? El-Munkız'da ve öteki eserlerinde böyle bir şahıstan açıkça söz ettiği görülmemektedir. Ne var ki, tasavvufî hayâta elverişli bir ortamda yetişen, hareketli bir öğrenim ve öğretim devresinden sonra 488/1095 yılından itibaren kendini tamâmen tasavvufî tecrübeye vermiş olan bu zâtın bir mürid-mürşid safhası yaşamış olduğu akla yatkın gelmektedir.

Hicrî V./M.XI. asırda Nişapur ve Tus, mühim tasavvuf merkezleri olarak dikkati çekmektedir. Gazâlî, sûfiliğin geliştiği ve revâç bulduğu böyle bir bölgede ve devirde doğmuş, tasavvufa elverişli bir ortamda yetişmiştir.¹² O kadar ki babası mutasavvıf, babasından sonra emânet edildiği kimse mutasavvıf, amca ve kardeşleri mutasavvıf, hocaları da ya meslek ya da mizâc bakımından mutasavvıftır. Kendi yaradılışı da tasavvufa müsâittir.¹³

Gazâlî'den bahseden hemen bütün kaynak ve araştırmalar, onun tasavvuftaki üstâdının **Ebû Ali el-Farmezî** (477/1084) olduğunu ifâde etmektedirler.¹⁴

Farmez (Fâremez de okuyan vardır), Gazâlî'nin doğduğu bölge olan Tus köylerinden biridir.¹⁵ El-Fadl b. Muhammed b. Ali el-Farmezî burada

(10) Mizânü'l-Amel, 240

(11) İhyâ, III, 79

(12) Bkz. Carra de Waux, el-Gazâlî, ar. çev. Âdil Ztaytir, 49, Mısır 1959; Kasım Kufrah, Gazâlî, İA, C. IV; İ. Agâh Çubukçu, Gazâlî ve Bâtınlık, 21, Ankara, 1964

(13) Süleyman Dünya, el-Hakika fi Nazari'l-Gazâlî, 51, Kahire 1965

(14) Bkz. Es-Sübki, Tabakatü's-Şâfiyye, V, 306; Murtazâ ez-Zebîdî, İthâfû's-Sâde, I, 19, Mısır, 1311; İbn Asâkir, Tebyînü Kizbi'l-Müfterî, 295, Dimaşk, 1347; Câmî, Nefahatü'l-Üns terc. 404; Kasım Kufrah, agy; M. Ali Aynî, Hucetü'l-İslâm İmam Gazâlî, 189, İstanbul, 1327; C.de Waux, age, 164; Maurice Bouyges, Essai de Chronologie de al-Ghazali, 1, Beyrut 1959; Henri Laust, La Politique de Gazali, 26, France 1970; M. Watte, Ghazali, Encyclopédie l'İslam; Zeki Mübarek, el-Ahlâk Inde'l-Gazali, 83, Kahire 1968

(15) Yâkut, Mu'cemü'l-Büldân, -Fâremez maddesi; es-Sübki, Tabakatü's-Şâfiyye, V, 304

doğmuş, (407/1016-477/1084) yılları arasında yaşamıştır. (Farmadî ve Fâremedî şeklinde de yazılıp okunmaktadır).

H.V. asrın başlarında, Nişapur'da sûfî tabakat kitapları arasında öncü diyebileceğimiz *Tabakatü's-Sûfiyye* müellifi **Ebû Abdurrahmân es-Sülemî** (412/1021) ile, Kuşeyrî'nin üstâdı **Ebû Ali ed-Dekkak** (406/1015) bulunmaktadır. **Abdü'l-Kerîm b.hevâzin el-Kuşeyrî** (465/1072) bu iki zâtın mesleğini şahsında birleştirmiştir. İşte Ebû ali el-Farmezî, *er-Risâle* müellifi olan bu **Kuşeyrî'nin** öğrencisidir.

El-Farmezî, zamânının medrese ilimlerini öğrendikten sonra uzun süre tefekkür, mücâhede ve riyâzat hayâtı yaşamış, sonunda müşâhede nurlarının kapısı kendisine açılmıştır. O sıralarda Tus'ta Ebu'l-Kasım Ali b.Abdullah el- Cüncânî (450/1058) tasavvuf atmosferini canlı tutanlardan biri olarak görülür. Hankâhı tasavvuf meraklıları ile dolup taşmaktaydı. Farmezî'nin Tus'a giderek bu zâtın meclislerinde bulunduğu, kendisinden istifâde ettiği bilinmektedir. Kuşeyrî ve Cürcânî (Gürgânî)'nin feyzini mezceden Farmezî tekrar Nişapur'a geldi ve sohbet meclisleri kurdu. Nizâmü'l-Mülk (485/1092)'ün alâkasına mazhar oldu. Sübkî'nin ifâdesi ile «Zâmânının lisânı hâline geldi.» Devrin ileri gelenlerinin maddî ve mânevî alâkasını sûfiler üzerine çekti. Vaaz meclisleri her çiçeğin bulunduğu bir bahçeye dönmüştü. Kendisi iyi bir vâizdi ve müridlerin yetişmesinde etkili bir üslûp ve güce sâhipti. Tus'ta R.âhır (477/1984)'te vefat etmiştir.¹⁶

Farmezî vefat ettiği zaman Gazâlî 27 yaşındaydı ve bu târihten bir sene sonrasına kadar, dört beş yıldan beri Nişapur'da tahsîlini sürdürmekteydi. Yukarıda görüldüğü üzere her ikisi de Tus'ludur. Netîce olarak, kaynaklarda belirtildiği gibi, Gazâlî tahsil sıralarında Farmezî'ye intisâb etmiş olmalıdır. Esâsen onun sûfiyâne neşvesini dâimâ muhâfaza ettiği görülür.¹⁷

Görebildiğimiz kadarıyla bu konudaki bilgiler, Abdü'l-Gâfir b. İsmâil b.Muhammed b.Abdü'l-Gâfir (450/1058-529/1134)'e dayanmaktadır. Risâle müellifi Kuşeyrî'nin torunu olan bu zâtın Nişapur târihi ile ilgili

(16) Bkz. es-Sübkî, age, V, 304-306; İbnü'l-Esir el-Cezerî, el-Lübâb fi Tehzîbi'l-Ensâb, II, 405, Beyrut tsz.

(17) Kasım Kufrahî, agy.

GAZALÎ'NİN TASAVVUFTAKİ ÜSTADLARI

«Siyâk» isimli bir eseri bulunmaktadır.¹⁸ Sübkî ve İbn Asâkir, Gazâlî bahsinde bu eserden geniş şekilde iktibaslarda bulunmaktadır. Gazâlî'nin yaşı ve ondan sonra daha 24 sene yaşamış olan Abdü'l-Gâfir, Gazâlî'yi bir çok defa ziyâret ettiğini; onun, Allah yolundaki sülûkünün ilk zamanlarını, şâhid olduğu hususları geceler boyu kendisine anlattığını ifâde eder ve şöyle der :

İşe el-Farmezî'nin sohbeti ile başladı, tarîkatin ilk bilgilerini ondan aldı. Onun önem verdiği ibâdet vazîfelerini ve nâfileleri yerine getirmek ve bol ifâda bulunmak, zikirlerle devâm etmek, mücâhede ve gayrete sarılmak gibi hususlara titizlikle riâyet etti.¹⁹

Gazâlî az da olsa, eserlerinde Farmezî'nin sözlerine yer vermektedir.²⁰

Gazâlî Nişâpur'da bulunduğu sırada Nizâmiye medresesinde, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâli el-Cüveynî'nin derslerine devam etmiş ve bu durum, el-Cüveynî'nin vefat târihi olan 478/1085'e kadar sürmüştür. Kendisinin el-Cüveynî'den Usûl-i Fıkh, Mantık, Kelâm ve Cedel ilimlerini öğrendiği bilinmektedir.

Hem Farmezî gibi devrinin nüfuzlu bir mutasavvıfından tasavvufî eğitim görmek, hem de Şâfiî fıkhının büyük temsilcilerinden biri olan İmâmü'l-Haremeyn'den zâhir ilimlerini tahsîl etmek, ilk nazarda tereddüt sebebi olabilir ve akla uygun gelmeyebilir. Fakat İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin şahsiyeti tanınınca, Gazâlî'nin bu konuda bir güçlükle karşılaşmadığı, aksine her iki eğitimi beraberce götürdüğü sonucuna kolaylıkla varılır.

İzmirli İsmâil Hakkî'nun da belirttiği gibi, hakikat ardında dolayan musannıf ve hâzık kelâmcıların bir kısmı son demlerinde her şeyden vaz geçip ihtiyar kadınların inanış biçimi olan âmmе dînine dönüyorlar. Bunların başında İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî bulunuyor. Basîret ve ictihad ile hakkı bulmasına, çeşitli ilimleri elde etmiş olmasına rağmen emîn bir halde bulunmuyor. Hakk'ın lûtfu yâr olmazsa kendisine pek yazık.

(18) Bkz. es-Sübkî age, VIII, 171-172; Ö.R. Kehhâle, Mu'cemü'l-Müellifin, II, 267; Brockelman, GAL, I, 587; Supl. I, 623; Keşfü'z-Zunûn, II, 1011; Bağdadlı İsmâil Paşa, Esmâü'l-Müellifin, I, 587; İ.A. Çubukçu, age, 8

(19) İbn Asâkir, age, 295; es-Sübkî, age, VI, 208-209

(20) Bkz. İhyâ, IV, 221; Gazâlî, el-Maksadü'l-Esnâ Şerhu Esmâillâhî'l-Husnâ 110, Mısır, 1322

olacağını yana yakıla beyân ediyor, ilimlerine güvenmiyor, işi Ulu Tanrı'ya bırakıyor. Aslında İmâmü'l-Haremeyn'in fikri ne kadar parlak ise kalbi o nisbette ince idi. Rûhunu okşayan bir şiir işitse ağlamaya başlardı. Süfîlerin ilminden ağlaya ağlaya bahsederdi. Bu hâli ile etrâfındakileri de ağlatırdı. Amcası Ebu'l-Hasan Ali b. Yûsuf sûfîyeden olduğu için galibâ ondan müteessir olmuş idi. Davranışları alay konusu olacak kadar mütevâzi idi.²¹

Kendisi de duygulu bir ruh yapısına sâhip olan Gazâli'nin, sâdece medrese ilimleri bakımından değil, hocasının bu yönlerinin de tesiri altında kalacağı tabiidir.

Murtaza ez-Zebîdî (1205/1791) Gazâli'nin şeyhlerinden biri de Yûsuf es-Seccâc (veya en-Nessâc)'tır diyorsa da²² elimizdeki kaynaklarda, bu zat hakkında konumuza ışık tutacak ölçüde bilgi bulunmamaktadır. Babasının vefatını müteakip, Gazâli ve kardeşi ile küçüklüklerinde bir müddet ilgilenen ve hayır sâhibi mütasavvıf bir kimse olan bu kimse de Farmezî'nin müridlerinden biri olabilir.²³

(21) İzmirli İsmâil Hakkı, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâli el-Cüveynî, Dâru'l-Fünûn İlähiyat Fakültesi Mecmuası, yıl: II, sayı: 9, s. 3-5; es-Sübki, age, V, 180

(22) Muhammed b. Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, İthâfî's-Sâde, I, 19

(23) Kasım Kufralı, Gazâli, İA